

Context Eindproduct

Dit educatief product is een handleiding voor de leraar als aanvulling op de syllabus van geschiedenis VWO. Uit de syllabus heb ik het eerste onderdeel van de historische context gekozen: ‘verlichtingsideeën en de democratische revoluties 1650-1848: Welke ideeën ontstonden tijdens de Verlichting over een meer rechtvaardige samenleving (1650-1789)’. De vakinhoudelijke doelen van het eindexamen VWO zijn breed. Ze hebben de doelen opgedeeld in 5 domeinen. De historische context *verlichtingsideeën en de democratische revoluties 1650-1848* valt in domein B. In de syllabus wordt het kader vastgesteld van de oriëntatiekennis. In het eerste deel van de syllabus gaat het om de verlichtingsideeën.

Historiografie Verlichting

Ik heb gekozen om de historiografie van de Verlichting vanuit twee perspectieven te benaderen. De eerste historiografie gaat over de Verlichting zelf. Met name het gebruik van de term ‘De Verlichting’ zal hier worden uitgelicht. De tweede historiografie gaat over De verlichting in relatie tot moderniteit.

De Verlichting algemeen

Zoals in elke goede historiografische discussie begint de onenigheid over de Verlichting al bij de definitie van het woord. Voordat ik in ga op de historiografie van de Verlichting is het belangrijk om te benadrukken dat de term verschillende betekenissen heeft in verschillende contexten die door de tijd heen zijn veranderd. Ten eerste verschilt de betekenis van de Verlichting tussen de disciplines van geschiedenis en filosofie. Binnen de filosofie wordt er gedoeld op een trend van verschillende ideeën die dateren uit de 18^e eeuw. Binnen dit gedachtegoed staan de rede en kennis centraal. In de geschiedenis wordt er gesproken over ‘verlichting’ en ‘de Verlichting’. Verlichting kan worden toegepast in elke historische context, meestal wordt er hiermee een ‘Epistemische breuk’ aangeduid. Als het woord wordt gebruikt als zelfstandig naamwoord gaat het specifiek over de filosofische gedachten en de veranderingen in de intellectuele, politieke en socio-economische situatie in 18^e eeuw. Het definiëren van deze periode, hetgeen ik zojuist getracht heb, wordt echter als problematisch ervaren door velen in de academische wereld. Dit is waar de historiografische discussie over gaat.¹

¹ J. G. A. Pocock, ‘Historiography and enlightenment: A view of their history’, *Modern Intellectual History* 5:1 (2008), 83-84.

In de achttiende eeuw werd er al geschreven over de Verlichting. Geschiedschrijvers beschouwden het tijdperk als het eindpunt van historische ontwikkeling in plaats van een periode in de geschiedenis. Dit teleologische karakter werd in de 18^e en 19^e eeuw in historische en historiografische werken vastgelegd door geschiedschrijvers als Gibbon, Robertson, Hume en Ferguson. In de praktijk was hun werk niet kritisch, maar lovend en onwetenschappelijk. Hiervoor zijn twee verklaringen, ten eerste was de geschiedschrijving niet geprofessionaliseerd zoals nu het geval is. Hierdoor waren er minder sterke richtlijnen over onder andere objectiviteit en methode. Ten tweede waren de geschiedschrijvers, kinderen van hun eigen tijd, hobbyisten met een voorliefde voor geschiedenis en filosofische lectuur. Aangezien de mannen overtuigd waren van de filosofische ideeën die zij lazen hadden ze een minder kritische houding tegenover deze periode.²

Tijdens de fin-de-siècle ontstond er een opleving van verlichtingsstudies die gepaard ging met de opkomst van massapolitiek. In de historiografie van de twintigste eeuw wordt duidelijk dat de Verlichting meer belangstelling krijgt op het moment dat democratische tendensen het politieke speelveld overnemen.³

Het idee van de Verlichting, als historische periode, deed zijn intrede met de vertaling van het artikel *Aufklärung* van Immanuel Kant door Ernst Cassirer. Met de vertaling van dit artikel werd de term voor het eerst wijdverspreid. De Verlichting werd beschreven als een filosofische, meestal Franse, stroming waarin de kennis en rede centraal stond. Deze traditie zag dit geheel van filosofische ideeën uit deze periode als nieuwe teleologische vooruitgang in het leven en gedachtegoed van Europa.⁴ Paul Hazard, Ernst Cassirer en Peter Gay zijn toonaangevende historici die onderzoek deden naar de Verlichting. In de jaren dertig begonnen ze de Verlichting te zien als *één historisch tijdperk* in plaats van *het historische tijdperk*.⁵

Het is echter wel belangrijk om te noemen dat deze stroming zich voornamelijk bezighield met het gedachtegoed van de Verlichting en weinig oog had voor de economische en sociale

² Sophie Bougault & Robert Sparling, 'Introduction', in: Sophie Bourgault & Robert Sparling, *A companion to Enlightenment historiography* (2013), 1-4.

³ Antoine Lilti, 'In the Shadow of the Public: Enlightenment and the Pitfalls of Modernity', *International Journal for History, Culture and Modernity* 8 (2020), 256-277.

⁴ Antoine Lilti, 'In the Shadow of the Public: Enlightenment and the Pitfalls of Modernity', *International Journal for History, Culture and Modernity* 8 (2020), 256-277.

⁵ Bougault & Sparling, 'Introduction', 1-4.

verschuivingen tijdens de Verlichting.⁶ De Italiaanse historicus Franco Venturi bekritiseerde de gevestigde historiografie op het feit dat het werk louter berustte op politieke en filosofische ideeën en pleitte voor een bredere socio-economische benadering van de Verlichting.⁷

In de jaren 70 kwam er meer en meer aandacht voor de economische, culturele en sociale aspecten van de Verlichting. De bevindingen van de historici leidde tot een veelzijdiger beeld van de Verlichting. Dit betekende dat niet alle bevindingen geplaatst kunnen worden in het oude narratief.

Sinds de jaren '80 is er groeiende kritiek op de 'Verlichting' als historische periode. Onder invloed van postmodernisme komt er een algehele consensus over het feit dat 'de Verlichting' als object van studie niet meer mag worden gebruikt, omdat deze een eenheid suggereert die er niet was. Er waren politieke, sociale, economische en filosofische ontwikkelingen in de 18^e eeuw die zich naast elkaar ontwikkelden en niet als gevolg van elkaar ontwikkelden.⁸ Tussen 1990 en ongeveer 2010 is deze postmoderne benadering vol in zwang. Er breekt een periode aan van pluralisme, waarin verschillende perspectieven op de Verlichting naast elkaar bestaan.⁹ Tegenwoordig wordt er kritisch gekeken naar de deconstructie van het postmodernisme. Er zijn een aantal nadelen aan het niet erkennen van de Verlichting. Zonder een periodieke kader is het moeilijk om betekenis te geven aan deze tijdsgeest. Dit heeft twee gevolgen. Het eerste gevolg is dat er vervreemding ontstaat tussen academici en leken. Academici specialiseren zich op bepaalde onderwerpen bijvoorbeeld in religie of gelijkheid in de 18^e eeuw, terwijl leken bekend zijn met het kader van de Verlichting. Hier is zo weinig verbinding tussen dat er vervreemding ontstaat tussen beide. Het tweede gevolg is dat de eenheid van analyse wegvalt, waardoor academici langs elkaar heen praten.¹⁰

Steeds meer historici vinden dat er sprake is van bepaalde Epistemische overeenkomsten in de Verlichting. Zo is de Verlichting een tijd waaruit de concepten als maatschappij, gelijkheid en

⁶ John Robertson, 'Enlightenment and Modernity, Historians and Philosophers', *International Journal for History, Culture and Modernity* 8 (2020), 278-321.

⁷ Robertson, 'Enlightenment and Modernity, Historians and Philosophers', 284.

⁸ J. G. A. Pocock, 'Historiography and enlightenment: A view of their history', *Modern Intellectual History* 5:1 (2008), 83-84.

⁹ Vartija, 'Introduction to the Special Issue 'Enlightenment and Modernity'', 235-245

¹⁰ Devin Vartija, 'Wat de Verlichting bijeenhiel: Gelijkheid, maatschappij en godsdienst in achttiende-eeuwse encyclopedieën', *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 133:2 (2020), 205-208.

het individu stammen. Ook valt er over een bepaalde filosofische cultuur te spreken. Devin Vartija noemt de Verlichting daarom een *thin coherence*. Volgens hem kunnen we spreken over de Verlichting als ‘een betekenissysteem dat zich onderscheid van andere domeinen als politiek sociologie en economie’.¹¹

¹¹ Devin Vartija, ‘Wat de Verlichting bijeenhield’, 205–208.

Moderniteit en de Verlichting

Een ‘hot topic’ in de historiografie over de Verlichting is dié relatie met moderniteit. Vanaf de jaren dertig ontstond het idee dat het politieke morele gedachtegoed van de Verlichting de fundering is van de moderne democratie en wetenschap. De Verlichting wordt meestal in één adem genoemd met moderniteit. Dit is echter minder logisch dan het narratief van de emancipatoire verlichting doet vermoeden.¹²

Ondanks dat ze het woord modern niet noemde, zagen Peter Gay en Ernst Cassirer de Verlichting als een breuk, een discontinuïteit in de manier van denken, die overeenkomsten vertoont met hoe er daarna over moderniteit gesproken werd. 13

Na de Tweede Wereldoorlog raakten de begrippen ‘moderniteit’ en ‘de Verlichting’ steeds meer verbonden. Het verlichtingsdenken paste goed bij het optimisme van deze periode. De belangstelling in het naoorlogs Europa groeide voor het gedachtegoed van de Verlichting in combinatie met prodemocratische tendensen. Tegelijkertijd raakte door de *modernization theory* de term ‘moderniteit’ en ‘modern’ in zwang. In de vroeg naoorlogse periode groeide het besef dat er een nieuw ‘modern’ tijdperk was aangebroken. Men zag de Verlichting als voedingsbodem van deze vermeende moderniteit.¹⁴

Tot in de jaren vijftig en zestig werden de concepten van *het verlichtingsproject* en moderniteit ingezet om democratische idealen en materiële vooruitgang te propaganderen. Tegelijkertijd groeide de kritiek op het idee van moderniteit en daarmee de Verlichting. Werken van Max Horkheimer en Theodor Adorno stelden vraagtekens bij het eurocentrische karakter van de moderniteit.¹⁵

Passend bij de emancipatoire bewegingen in de jaren 60 en 70, kwam er binnen en buiten de Westerse wereld steeds meer kritiek op het ‘gelijkheidsdenken’ van de Verlichting. Het werd pijnlijk duidelijk dat eurocentrisme, paternalisme en zelfs racisme inherent onderdeel waren van de westerse academische wereld en van verlichtingsdenken. De historiografie van de Verlichting was de voedingsbodem van deze concepten. Er kwam kritiek op de positieve manier waarop de Verlichting werd afgeschilderd in Westerse academia, die met name de idealen van wetenschappelijke rationaliteit, basisrecht en democratie uitlichtte. In feite had de Verlichting

¹² Devin J. Vartija, ‘Introduction to the Special Issue ‘Enlightenment and Modernity’’, *International Journal for History, Culture and Modernity* 8 (2020), 235-245.

¹³ Vartija, ‘Introduction to the Special Issue ‘Enlightenment and Modernity’’, 235-245.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Robertson, ‘Enlightenment and Modernity, Historians and Philosophers’, 284.

ook de basis gelegd voor wetenschappelijke concepten die de emancipatie van minderheden en vrouwen tegenwerkten. De vraag was of het ‘*verlichtingsproject*’ nog wel gebruikt mocht worden als narratief voor moderniteit, op het moment dat anti-gelijkheid ook onderdeel was van het verlichtingsgedachtegoed.¹⁶

Aangezien het historisch tijdperk van de Verlichting werd gezien als het begin van de moderne tijd, werd de relatie tussen moderniteit en de Verlichting concreet gemaakt en vastgezet. In het debat over de relatie tussen verlichting en moderniteit is het volgende duidelijk. In de twintigste eeuw wordt ons begrip van moderniteit gedefinieerd als de progressieve elementen die we hebben geërfd van de Verlichting of als de onderdrukkende elementen afkomstig van hetzelfde tijdperk. Onenigheid ontstaat over wat we hebben geërfd en van wie we dit geërfd hebben.¹⁷

Ik zal een aantal visies kort uitwerken om een overzicht te bieden van het huidige wetenschappelijke debat. Vanaf 2000 is moderniteit het interpretatieve kader in de historiografie van de Verlichting. David Hollinger bekritiseert het postmodernisme al in 2001 en stelt dat de Verlichting moet worden bestudeerd in zijn volle potentieel. Het probleem is echter dat het niet mogelijk is om de Verlichting zonder kader te bestuderen. In het afgelopen jaar is daarom veel gefilosofeerd over de relatie tussen moderniteit en de Verlichting.¹⁸

Zo stelt Vincenzo Ferrone dat de Verlichting een moderniteitslaboratorium is waarin verschillende ideeën getest konden worden op het gebied van politiek, sociaal en economisch gedachtegoed.¹⁹ Antoine Lilti ziet moderniteit en de Verlichting als een gelaagd netwerk, waarbij de Verlichting niet een programma was van moderniteit, maar een intellectuele beweging met een dubbele laag. De Verlichting belooft aan de ene kant dat elk individu de capaciteit heeft om haar eigen rede te formuleren en daardoor zich kan ontdoen van onderdrukkende gedachten en tradities. Aan de andere kant is de Verlichting een beweging met zelfreflectie die kritische goedkeuring van politiek socio-economische transformaties associeert met moderniteit. Zoals de groei van globale commercie en levensstandaard. Robertson stelt dat we niet meer inzicht krijgen in de Verlichting door deze in verband te zetten met moderniteit. Veel van de waarden van het gedachtegoed uit de Verlichting zijn verdedigd door filosofen en hun aanhangers. Robertson stelt dat vandaag de dag verlichtingsideeën nog op waarde worden geschat. We moeten echter niet vergeten dat de moderniteit van de filosofen iets anders inhield

¹⁶ Vartija, ‘Introduction to the Special Issue ‘Enlightenment and Modernity’’, 235-245.

¹⁷ Ibid, 235-245

¹⁸ Robertson, ‘Enlightenment and Modernity, Historians and Philosophers’, 307-312

¹⁹ Vincenzo Ferrone, *The enlightenment: History of an idea*, (Princeton 2015), xi.

dan onze moderniteit. Hierdoor krijgen we niet een duidelijker idee van de aspecten van moderniteit in de Verlichting, maar van ons begrip van deze aspecten in de 20e en 21^e eeuw.²⁰

²⁰ Vartija, 'Introduction to the Special Issue 'Enlightenment and Modernity'', 235-245